

Олег Барабаш

БАРАБАШ Олег Васильович — кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера наукових інтересів — філософія права, релігієзнавство.

РОЛЬ ПРАВОСЛАВ'Я В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Самовизначення українського народу, пошук духовно-національних підстав його ідентифікації та вихід в інтраісторичний стан здійснювалися у зв'язку з християнською цивілізаційною традицією. Цей зв'язок базувався на сполученні стародавніх ментальних основ світосприйняття та глибинних духовних і соціальних змістів православ'я. Після хрещення Київської Русі релігійність її населення набула нової соціокультурної якості на основі спільного знаменника — християнства східного обряду. За умов безперечної домінації християнства, певний парадокс подальшого розвитку традиції суспільного життя полягав у збереженні самотутніх рис ще язичницьких часів на підґрунті високих взірців православної культури. Цей зв'язок пластів історії України дозволяє й на сьогодні зрозуміти як акцентований вплив християнства на становлення стратегічно-цивілізаційного вектора розвитку, так і відтінити ті його аспекти, що пов'язані із самотутністю народу.

У цьому контексті ми ретроспективно підкреслимо роль релігії в становленні нашої загальної історичної традиції, відзначимо особливості історії державотворення та, можливо, вийдемо на усвідомлення місця України в загальноєвропейських процесах сьогодення.

А.М. Колодний підкреслює, що релігія завжди займала помітне місце в системі ціннісних орієнтацій українців. Звідси глибокі релігійні настрої, перенесення релігії в сферу як індивідуальної внутрішньої набожності, так і в площину соціально-політичної діяльності [4, с. 289]. Самехристиянство в Україні протягом століть акумулювало в собі духовний досвід попередніх поколінь, адаптувало до соціальних реалій життєву мудрість ще язичницьких часів, встановлювало нові стандарти суспільного буття, і що на наш погляд, знаково важливо, розбудовувало в історичній пам'яті народу той культурний вектор, в основі якого була згадка про державну могутність хрещеної князем Володимиром Київської Русі.

У цьому відношенні процес становлення українців як суб'єкту світової історії, що усвідомив свою соціокультурну спільність, проходив у контексті загальноєвропейських процесів, для яких характерна наступна стадія розвитку: чітке ототожнення народу з окремою релігійною культурою і вирішення у зв'язку з нею своєї подальшої історичної долі [2, с. 23]. Характерним є зміщення акцентів у релігійному світогляді через самовизначення й самооцінку національної культури. І тут повстає ідея «національного месіанства», в якій окремий народ наполягає на своєму історичному завданні перед Богом, суспільством, іншими народами. Народ ототожнює себе з певними релігійними цінностями, що наділяються статусом абсолютних й виконує місію захисника віри. На цій основі відбувається загальна інтеграція суспільства, утверджується виключність даного народу та визначається його сотеріологічна місія у світовій історії.

В історії українського народу процеси ідентифікації себе в якості унікального соціокультурного співтовариства були пов'язані з православним християнством. У кульмінаційні моменти його історії, що визначили стратегічні шляхи розвитку культури, становлення державності, православне християнство виступало в якості ключового елемента

системних змін. З нашої точки зору, такого роду змістовні центри історичної перспективи в минулому України — хрещення Київської Русі і національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.

Хрещення Київської Русі князем Володимиром було не тільки самодостатньою у своїй внутрішній значимості зміною власне релігійних орієнтирів, але й несло смисл залучення до всієї цивілізаційної традиції християнського світу. Християнська віра стала могутнім чинником інтеграції слов'ян в єдиний соціокультурний простір з чітко визначеними морально-етичними орієнтирами, стандартами комунікації та моделями соціальної поведінки. Православна ідеологія сприяла розбудові системи державного управління, а досвід і авторитет церкви були ефективно задіяні в формуванні традиції правовідносин.

Після хрещення Київської Русі почали стверджуватися ті норми суспільного життя, що протягом століть склалися у Візантії і базувалися на тісному союзі держави та церкви. Теоретичні основи такої взаємодії було обґрунтовано у вченні про «симфонію», тобто союз Царства і Священства — світської та духовної влади. Ідея симфонії була висунута імператором Юстиніаном (527-565р.р.), а остаточно оформлена в законодавчому зводі Василя I Македонянина (867-886) — Епанагозі. Згідно нормам зводу, голова Візантійської церкви займав високе місце в державній ієрархії, формально рівне положенню царя, і мав дбати про спасіння вірених йому душ. У питання віровчення та обряду не міг втручатися навіть імператор, який зобов'язувався піклуватися про добре управління державою і закріпляти авторитет церкви. Таким чином, держава та церква стверджували відносини співпраці, в яких держава не втручається у внутрішні справи церкви, а церква не претендує на верховенство у справах світського життя. Підкреслювалось — держава та церква самі визначають цілі своєї діяльності і в разі необхідності

допомагають один одному в їх досягненні. Ці принципи взаємодії і стали основою соціальної діяльності православної церкви в Київській Русі. З моменту ствердження християнства використовувалися правові норми, що породжувалися ідеєю симфонії і передбачали широку юрисдикцію церкви у сфері адміністративного та цивільного права.

Владою цивільною визначалися, насамперед, не обов'язки, а права церкви та її служителів. Хоча права духовного начальника та духовного судді визначені *jure divino* і джерело цих прав не від миру цього, церковна влада була авторитетним діячем у державі, тому їй відводилося місце й на началах *juris humani*. Канонічні правила забороняли священнослужителям утручатися в справи цивільного управління (через участь у законодавчій або виконавчій владі), але надавали право участі в судових справах. Тому природно, що церква, яка виступала в якості морального авторитета й судді, приймала активну участь у здійсненні правосуддя. При вирішенні кола спірних ситуацій ті сторони, що конфліктували, зверталися до духовних осіб, як до третейських суддів. А згодом, за принципом — усяка давнина *per usum* або *abusum* створює право — єпископи стали законними, визнаними князями судьями з багатьох цивільних справ. Поступово сфера судової компетенції церкви в цивільних справах поширювалась. Характерно, що ще в Статуті князя Володимира у ведення єпископського суду було віднесено справи суто цивільного характеру: «1) спори о приданом, 2) тяжбы между мужем и женой об имении, 3) зубоежа, драки между снохой и свекровью и т.п.» А вже у 13-14 ст.ст. церква мала широку юрисдикцію у сфері адміністративного та цивільного права.

У розумінні всієї системи церковно-судових норм нам допоможуть поняття гріха та злочину, їх тлумачення в правозастосовній проекції. Гріх визначався як порушення Божественного Закону (в тому числі думка про діяння, яким грішник може заподіяти шкоди людині або суспільству),

а злочин — це безпосередньо те діяння, яким особа завдає матеріальної шкоди або моральної образи, діяння, яким порушується закон людський, але створений на основі Божественного. Будь-який злочин, як порушення правил Божественного світоустрою, відтвореного у нормах правового характеру, розцінювався як наслідок гріха. Відповідно до змісту понять стверджувалась вся судова практика: справи духовні розглядались єпископським судом без участі княжого судді (напр. — чаклунство), а справи гріховно-злочинні знаходились у компетенції княжого суду за участю церковного представника (напр. — образа словом або справою, «умычка девиц», порушення подружньої вірності). В такому випадку винний карався як світською владою, так і церковною. Церква мала юрисдикцію над усіма християнами в справах сімейних, справах про порушення святості й недоторканості християнських храмів та символів, а також право судити за віровідступництво і образу морального почуття. Під юрисдикцією церкви перебували монастирі, «богадільні», лікарні.

В подальшому норми церковного права, традиції взаємодії держави та церкви суттєво вплинули на всю сукупність правовідносин в Україні і Російській імперії, що простежується в «Судебниках» 1497 та 1550 роках, «Соборном Уложении» 1649 р. Згідно з нормами Законодавчого зводу — «Соборного Уложения» 1649 р. — держава брала на себе обов'язки відстоювати и захищати інтереси православ'я. В нормах його Особливої частини на перше місце ставилися релігійні злочини — «богохульство», «церковная татьба», «совращение в бусурманство». Згодом, у 1733 році, за богохульство було встановлено смертну кару. З 1721 року, після реформи державно-церковних відносин в компетенцію спеціального державного органу і вищого органу РПЦ — «Святейшого Синода» — було віднесено коло адміністративних функцій: керівництво початковою

освітою, оформлення актів цивільного стану, нагляд за політичною благонадійністю громадян. Синод був найвищою інстанцією щодо вирішення кола питань з сфери сімейного права — шлюби з родичами, розлучення. Православна церква приймала участь і в покаранні правопорушників. Наприклад, в російському праві 1726-1766р.р. існував вид ганебного покарання для дворян, засуджені на смертну кару або довічне вислання — шельмування (введено військовим артикулом Петра I). Під час процедури шельмування, після проголошення винного вором (шельмою), він піддавався церковній анафемі і проголошувався поза законом. Це означало — злочинець відлучався від церкви та її обрядів, позбавлявся можливості приймати участь у таїнстві шлюбу та приймати присягу. Вказані норми, згідно з якими православне християнство і церква, що репрезентувала його інтереси — РПЦ- мали статус державної релігії і церкви, зберігали свою правову значимість до початку 20-го століття.

Другий ключовий момент в історії України щодо якісного впливу релігії на стратегію майбутнього — національно-визвольна боротьба під керівництвом Богдана Хмельницького, в якій елемент захисту православної віри та її Церкви сприяв усвідомленню національно державницьких завдань українців. Відзначимо, що російський історик С.М. Соловйов, що розглядав феномен українського козацтва, підкреслював : «в епохи образования государств выделение подобных людей и образование из них воинских братств... ведет обыкновенно к образованию государства, к началу исторической жизни, исторического движения для народа» [6, с. 246]. Саме козацтво мало пройти шлях усвідомлення й чіткого оформлення своїх державних, національних та соціальних інтересів. І значну роль у цьому становленні козацтва відіграло питання щодо релігійної ідентичності.

У той час ситуація з релігійною неволею українців залишалася критичною. На українських землях, що тривалий

час входили до складу Польско — Литовської держави, проводилась політика примусової асиміляції місцевого населення. Важлива роль у цьому процесі «поглинання» українців польською культурою відводилась їх латинізації (прилученню до католицьких норм християнського життя). В 1647 році Польський сейм, зіславшись на «стародавній звичай», підтвердив право шляхти призначати приходських священників. Це рішення фактично утвердило практику втручання панства в справи приходських громад. Власники маєтків (польські магнати) змушували православне населення до зречення від віри предків і своєї мовної традиції. В разі відмови вдавалися до фізичної розправи або виганяли українців з приходу. Тому релігійний фактор став одним з найбільш важливих у війні 1648-1654 рр. за незалежність України, а гасло «за рідну віру та святі Божі церкви» — символом боротьби. В словах гетьмана Хмельницького, з якими він звертається до польського посланця під час переговорів 1649 року стверджується смислова єдність у поняттях національного й релігійного характеру: «Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ! Перше я за свою власну кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру» [5, с. 67]. У Зборовській угоді, яку була подано як «Декларації ласки короля...» пп. 8;9;10. стосуються саме задоволення релігійних потреб православних українців [7, с. 14].

Україна в своєму прагненні власної державності пройшла з тих пір складний і сповнений трагічних сторінок історії шлях. Це шлях формування національної самосвідомості, у процесі якого здійснився перехід від домінантно-віросповідного «я — православний» або «я — греко-католик», до національно-культурного «я — українець», де вже українство мислиться як сакральна духовна сутність. Ця зміна у самосприйнятті проявляється на багатьох рівнях соціокультурної комунікації та породжує парадокси сучасності. Так, наприклад, відповідно до результатів соціологічних опитувань, зараз в Україні

частина народу сприймає православ'я не тільки як авторитетну течію християнства, а, перш за все, як форму зосередження цінностей українців загальнокультурного характеру. Звідси парадокс ситуації і заміщення смислових значень — в Україні не всі, хто стверджує свою приналежність до православ'я, вважають себе людьми віруючими. Більш того, стародавні язичницькі звичаї (колядування, шанування масляної, тощо) чітко ототожнюють саме з нормативно-православним способом життя.

На сьогоднішній день, український народ — це складне поліетнічне утворення, в якому національне різноманіття вже поєднується із складною конфесійною структурою. Разом із стабільною першістю православного християнства у сфері релігійного життя, констатуємо динамічний розвиток багатьох інших релігій, які в своїх законних проявах є дозволені й захищені чинним законодавством. Держава сприяє консолідації українського народу і розвитку як національної, так і релігійної самобутності його представників, встановлюючи формальну рівність всіх релігій та церков.

Правові основи нашої держави надають можливість активізації різних сфер духовного життя, в тому числі тих когнітивних презумпцій, які пов'язані з колективно-релігійною ідентичністю. Соціальна психологія стверджує, що нашій свідомості притаманні характерні механізми ідентифікації — опозиції; людина потребує можливості стверджувати не тільки особистісне «я», але й говорити «ми», співвідносячи себе з тією або іншою соціальною групою. Приналежність до спільноти громадян на основі релігійної традиції — одна з багатьох можливостей такого самовизначення.

Представництво громадянином певної конфесії — це, водночас, усвідомлення її історичної долі в контексті загальної історії України, це можливість позитивного внеску в розвиток духовної культури народу, можливість зближення в спілкуванні з одновітцями із різних країн. Приймаючи

до уваги багатовекторність політики України, розбудову добросусідських відносин з іншими державами, кожна конфесія може сприяти розвитку таких відносин на рівні елементів громадянського суспільства.

Література

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4-х т., 5 кн. — К. : Либідь, 1998. Т. 2. — 346 с.
2. *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. — К.: Основи, 1993. — 126 с.
3. *Історія релігії в Україні: У 10-ти т. * Редкол.: Колодний А.(голова) та ін. — К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3.— 560 с.
4. *Колодний А.М.* Українська духовність в її релігійних виявах. \
- Церква і національне відродження. — К.: Основи, 1993. С. 288-296.
5. *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні.: Навч. посібник: У 3-х книгах. К.: Либідь, 1994. Кн.3. — 336 с.
6. *Соловьев С.М.* Чтения и рассказы по истории России. — М.: Правда, 1989. — 768 с.
7. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української Конституції.— К.: Т-во «Знання» України, 1993. — 192 с.

Надійшла до редакції 17.10.2008 р.